

Hervin Fernández-Aceves, *County and Nobility in Norman Italy. Aristocratic Agency in the Kingdom of Sicily, 1130–1189*, Bloomsbury Publishing, London 2020, ss. 296

Państwo Normanów sycylijskich z wielu powodów jest niezwykle interesującym obiektem badań. Jego heterogeniczność oraz opinia o nim wśród części historiografii, jako pierwszym „nowoczesnym” państwie w Europie, sprawia, że cieszy się niesłabnącym zainteresowaniem ze strony badaczy. Nasuwa to pytania o rolę arystokracji i jej pozycję społeczną w tym, jak się wydaje, scentralizowanym i zbiurokratyzowanym państwie. Już w 2012 r. Graham Loud, w pracy poświęconej źródłom dotyczącym panowania Rogera II, sygnalizował potrzebę powstania całościowej monografii arystokracji Królestwa Sycylii. Próbę zaspokojenia tej potrzeby stanowi recenzowana publikacja. Jej autor, Hervin Fernández-Aceves jest badaczem związanym z Lancaster University. W swych wcześniejszych badaniach podejmował już zagadnienia związane z arystokracją pod rządami Normanów, a także strukturą administracyjną ich państwa.

Praca to studium prozopograficzne arystokracji w państwie Normanów, skupiające się na jego kontynentalnej części. W szczególny sposób przebadani zostają hrabiowie, jako najwyższa warstwa arystokracji, ich działalność i pozycja społeczna oraz rola, którą pełnią w państwie na przestrzeni omawianego okresu wraz ze wszystkimi zachodzącymi przemianami. Analizowane są również struktura hrabstw oraz jej zmiany. Praca obejmuje okres rządów dynastii Hauteville od koronacji królewskiej Rogera II (1130) do śmierci Wilhelma II Dobrego (1189).

W podsumowaniu stanu badań (s. 1–11) autor skupia się zarówno na pracach poświęconych Królestwu Sycylii, jak i tych dotyczących szeroko rozumianego zagadnienia „feudalizmu”. Jednak szczególne znaczenie przypisuje opracowaniom Errica Cuzzo oraz Evelyn Jamison, które w największym stopniu dotyczyły południowowłoskiej arystokracji pod rządami Normanów, ale nie były ujęciami całościowymi, lecz raczej szczegółowymi studiami dotyczącymi poszczególnych regionów państwa Normanów. Stawia także pod znakiem zapytania rozbieżne opinie historiografii na temat Królestwa Sycylii, zarówno te, które widzą w nim wysoce scentralizowane, „nowoczesne” państwo, jak i te, które dopatrują się w strukturze społecznej i politycznej tego państwa klasycznego „feudalizmu”. W pracy wykorzystane zostały zarówno przekazy narracyjne z *Liber de Regno Siciliae* tzw. Hugona Falcandusa oraz *Kroniki* Romualda z Salerno na czele, a także roczniki i kroniki południowowłoskich klasztorów. Duże znaczenie Fernández-Aceves przywiązuje również do autorów bizantyjskich, szczególnie Niketasa Choniatesa i Jana Kinnamosa. Podstawę studiów prozopograficznych stanowią jednak źródła dyplomatyczne, które pozwalają uchwycić działalność arystokracji Królestwa Sycylii. Obficie autor korzysta z wydawanych zbiorów dokumentów z różnych regionów południa Włoch, jak również nieopublikowanych dotąd dokumentów z opactwa Cava de’ Tirreni. Ponadto intensywnie przywołuje informacje z tzw. *Catalogus baronum*, czyli spisu lenn i zobowiązań wojskowych z obszaru Terra di Lavoro oraz Apulii, sporządzanych

za panowania królów z dynastii Hauteville, a którego ostateczna redakcja pochodzi z czasów rządów Wilhelma II Dobrego. Na koniec autor doprecyzowuje zakres terytorialny, skupiając się przede wszystkim na obszarze Terra di Lavoro oraz Apulii, która w średniowieczu obejmowała znacznie większy obszar niż współczesny region Włoch o tejże nazwie. Pozostałe obszary państwa Normanów, tj. Sycylia, Kalabria i Abruzja są badane w mniejszym stopniu ze względu na odmienną strukturę społeczną i polityczną bądź uboższą bazę źródłową.

Właściwa część pracy składa się z siedmiu rozdziałów ułożonych chronologicznie. Rozdział pierwszy („The Counts of Norman Italy before Roger II”, s. 13–26) poświęcony jest sytuacji wyjściowej, tj. arystokracji w momencie rozpoczęcia akcji zjednoczeniowej przez Rogera II w 1127 r., wraz z krótkim tłem historycznym. Autor wychodzi z założenia, że hrabiowie stanowią najwyższą grupę arystokracji, jednakże sam tytuł i wiążąca się z nim pozycja nie były w momencie utworzenia państwa dokładnie sprecyzowane. W swej pracy skupia się właśnie przede wszystkim na hrabiach jako najwyższej grupie, mającej największy wpływ na rzeczywistość i będącej najlepiej widoczną w źródłach. Stwierdza on, że przed zjednoczeniem tytuł hrabiego był przede wszystkim wyróżnikiem wyjątkowo majątnych i wpływowych osób dysponujących znaczną siłą zbrojną. W dalszej części rozdziału przedstawia hrabiów w momencie rozpoczęcia akcji zjednoczeniowej wraz z określeniem obszarów podlegających ich władzy. Dużą wagę przykładają autor do istniejących wśród arystokracji południa Włoch grup krewniaczych, z których największą rolę odgrywają panujący w Apulii i Kalabrii ród Hauteville oraz władający w Terra di Lavoro ród Drengot (znaczną część południowowłoskich hrabiów należy do tych grup krewniaczych). Ogólna liczba hrabiów to ok. 20 osób związanych z kilkoma grupami rodowymi. Omawiane są także pewne odrębności każdego południowowłoskiego regionu.

W rozdziale drugim („The New Kingdom’s Nobility and the Creation of the South Italian Counties”, s. 27–58) autor analizuje okres od rozpoczęcia przez Rogera II zjednoczenia południa półwyspu do jego śmierci w 1154 r. Omówiona zostaje wojna tocząca się na półwyspie do 1139 r., w której hrabiowie pod przywództwem księcia Kapui Roberta oraz Rajnulf hrabiego Caiazzo walczyli przeciwko narzucanej im władzy króla Sycylii. Opisane są represje zastosowane przez władze wobec buntujących się hrabiów, a z analizy wynika, że większość hrabiów utraciła swe tytuły i dobra. Dalej autor przechodzi do zmian w organizacji hrabstw, przeprowadzonych przez Rogera II. Na podstawie analizy materiału dyplomatycznego zakwestionowane zostają ustalenia dawniejszej historiografii (Jamison, Cuozzo), jakoby król miał przeprowadzić jednorazową reorganizację hrabstw na zjeździe w Silva Marca w 1142 r. Doszło co prawda do znaczącej wymiany elity możnowładczej, jednak działało się to na przestrzeni całego panowania Rogera – autor stwierdza, że hrabiowie byli mianowani *ad hoc*, zgodnie z bieżącymi potrzebami.

Pierwsza rebelia baronów za panowania Wilhelma I Złego jest przedmiotem rozdziału trzeciego („Leadership and Opposition Under the Count of Loritello”, s. 59–77). Szczegółowo, w oparciu o źródła narracyjne, przebadana zostaje geneza buntu – jego liderem był Robert hrabia Loritello i Conversano, siostrzeniec Rogera II, do tego momentu pierwszy hrabia dzierżący dwa hrabstwa, co przekładało się na jego silną pozycję na kontynencie. Bunt oraz towarzyszący mu najazd bizantyjski na Apulię (najeźdźców wspierali buntownicy), jest analizowany przede wszystkim pod kątem prozopograficznym – autora szczególnie interesuje to, jakie stanowisko zajmowali poszczególni hrabiowie wobec buntu. Opisane są zmiany składu osobowego w grupie hrabiów, które miały miejsce w czasie buntu, jak i w ramach represji ze strony króla po jego zakończeniu.

Rozdział czwarty („Coalition and Survival of the Nobility”, s. 79–104) opisuje lata od stłumienia pierwszej rebelii baronów do śmierci króla Wilhelma I (1156–1166). Po rebelii z lat 1154–1156 pogłębiała się centralizacja władzy królewskiej, za którą odpowiadał przede wszystkim Maio z Bari. Autor uznaje bezwzględną politykę dworu za przyczynę niegasnącej opozycji arystokracji na półwyspie. Tym razem jednak, wobec braku jednoznacznego lidera, którym był Ranulf z Caiazzo za rządów Rogera II czy Robert z Loritello podczas poprzedniej rebelii, hrabiowie tworzyli swego rodzaju „koalicję” spiskującą przeciw władzy królewskiej. Pierwszym owocem ich współpracy był udany zamach na Maiona z Bari w 1160 r. Wkrótce potem podjęto nieudaną próbę przewrotu pałacowego. Jego porażka i groźba represji królewskich spowodowała kolejną rebelię na półwyspie. Z przeprowadzonej przez autora analizy zmian składu elity arystokratycznej wynika, że król, po za nielicznymi przypadkami hrabiów, którzy zachowali lojalność, w większości hrabstw utrzymywał wakaty. Opisany zostaje przypadek Gilberta hrabiego Graviny, krewnego królowej Małgorzaty, który objął funkcję *magister capitaneus* Apulii i Terra di Lavoro – dowódcy wojsk królewskich na tych obszarach; wcześniej te funkcje pełnili przysyłani z dworu urzędnicy. Autor konstatuje, że władca, wobec ciągłych buntów, musiał przynajmniej w niewielkim stopniu uwzględnić hrabiów w sprawowaniu władzy, licząc na to, że najbardziej zaufani z nich będą sprawowali kontrolę nad terytoriami na kontynencie.

Rozdział piąty („New Spheres of Comital Action Under Margaret’s Regency”, s. 105–132) ukazuje burzliwy okres regencji królowej Małgorzaty z Nawarry po śmierci jej męża Wilhelma I. Autor opisuje „amnestię” wobec wielu dawnych buntowników wraz z przywróceniem im ich hrabstw, której królowa udzieliła w celu uspokojenia sytuacji na półwyspie. Jednocześnie zauważa o wiele szersze, niż we wcześniejszym okresie, pojawienie się hrabiów na dworze królewskim w Palermo. Dalej badany jest okres sprawowania urzędu kanclerza przez Stefana du Perche, krewnego królowej, który podejmował liczne rozgrywki polityczne z przedstawicielami arystokracji. Szczególnie zostaje tu przeanalizowany sąd zorganizowany na dworze w Messynie na początku 1168 r., podczas którego kanclerz doprowadził do osądzenia i uwięzienia swoich przeciwników spośród arystokracji. Z analizy dokonanej przez autora wynikają interesujące wnioski dotyczące procedury sądowej stosowanej wobec hrabiów, mianowicie, że to sami hrabiowie sprawowali sąd nad swymi „kolegami”. Dalej przebadane jest obalenie kanclerza Stefana du Perche, mające miejsce niedługo po wydarzeniach w Messynie. Przy czym autor, dyskusyjnie moim zdaniem, stwierdza, że główną rolę w odsunięciu kanclerza odgrywali hrabiowie, a nie elity dworskie. Rozdział zamykają rozważania nad wzrostem znaczenia arystokracji po upadku Stefana du Perche, objawiającym się ich rosnącym wpływem na zarządzanie kontynentalną częścią państwa.

Ostatnie dwa rozdziały („Consolidating Counties During the Reign of William II”, s. 133–165 oraz „Beyond the County: The Count’s New Military and Political Role”, s. 167–178) poświęcone są pozycji hrabiów i roli hrabstw podczas samodzielnych rządów Wilhelma II Dobrego (1171–1189). Pierwszy z nich zawiera prozopograficzną analizę grupy hrabiów. W tym okresie król obsadził większość z wakujących wcześniej hrabstw, w pozostałych zaś dziedziczenie odbywało się w sposób niezakłócony przez cały okres jego panowania. Opisane jest ustabilizowanie się społecznej i politycznej pozycji hrabiów, którzy, choć jedynie na kontynencie, uzyskali kluczowe znaczenie. W drugim rozdziale ukazane zostają nowe funkcje pełnione przez hrabiów, a wśród nich powierzenie im kluczowej roli w rekrutacji i dowodzeniu nad wojskiem na kontynencie oraz prowadzeniu armii poza granice, co uwiaryściło się w czasie wyprawy do Aleksandrii (1174) czy wojny z Bizancjum (1184–1185). Opisany jest

też wzrost uprawnień sądowniczych arystokratów, a także rola, którą zaczęli pełnić w zagranicznych poselstwach, wcześniej niemal wyłącznie powierzanych członkom elit dworskich.

Całość pracy wieńczy podsumowanie oraz krótki dodatek poświęcony instytucji zwanej *duana baronum*, służącej królowi w celu kontroli lenn na kontynencie oraz poborowi należnych z nich podatków, rozwiniętej za panowania Wilhelma II. Monografia zawiera także kilka ilustracji, mapy, tablice genealogiczne oraz tabelę z wykazem wszystkich hrabstw i ich obsadą w całym okresie rządów dynastii Hauteville.

Recenzowana praca stanowi istotny wkład w dotychczasowe badania nad dziejami normńskiego Królestwa Sycylii. W pewien sposób porządkuje i kompresuje ustalenia wcześniejszej, obfitej, acz nieco rozproszonej, literatury przedmiotu, a jednocześnie prezentuje nowe spojrzenie na badane zagadnienie. Najistotniejszą zaletą pracy jest przeprowadzenie niezwykle dogłębnej analizy prozopograficznej. Autor skrupulatnie rekonstruuje listę hrabstw, mechanizmy ich funkcjonowania oraz obsadę w badanym okresie. W precyzyjny sposób określa, kto i kiedy zajmował dane hrabstwo, a także jakie inne funkcje ewentualnie pełnili owi hrabiowie – problemy te stanowią najważniejszy element jego analizy prozopograficznej. Ponadto, za pomocą źródeł dyplomatycznych, rozstrzyga przekonująco wiele niejasności dotyczących identyfikacji poszczególnych osób, wynikających z informacji przekazywanych przez źródła narracyjne, które to niejasności pojawiały się także we wcześniejszych opracowaniach. Szczegółowe badania z zasadniczej części pracy są zwięźle podsumowane w dołączonej tabeli.

Duże znaczenie ma także sprecyzowanie przez autora, czym była i jak funkcjonowała instytucja hrabstwa w Królestwie Sycylii. Ukazuje on przejście od niezbyt ściśle określonego, a często uzurpowanego używania tego tytułu w początkach XII w. do okresu zjednoczenia południa półwyspu i jego konsolidacji pod rządami Rogera II, gdy następuje nadanie tej strukturze określonych ram. Hrabstwa nie stanowiły zwartych okręgów administracyjnych i nie realizowały takich zadań – te funkcje były pełnione przez okręgi stworzone przez króla Rogera, kierowane przez justycjariuszy odpowiedzialnych za wymiar sprawiedliwości oraz komorników odpowiadających za pobór podatków i zarząd dobrami królewskimi. Hrabstwa funkcjonowały niejako obok tej struktury, stanowiły w zasadzie dość luźne klucze dóbr skupionych wokół ośrodka, któremu hrabstwo zawdzięczało swą nazwę, a odpowiadały przede wszystkim za sprawowanie kontroli nad lokalną społecznością. Z badań autora wyłania się obraz hrabiów będących „zwornikiem” lokalnych struktur społecznych. Tego rodzaju kontrola chyba w największym stopniu przejawiała się w rekrutacji armii. To do hrabiów należało powoływanie pod broń wasali różnych szczebli i tworzenie oddziałów, co pokazują analizowane przez autora fragmenty *Catalogus baronum*. Do tego przede wszystkim sprostawały się zmiany wprowadzone przez Rogera II – hrabiowie zaczęli odgrywać kluczową rolę w rekrutacji wojsk. Pomimo to do końca rządów Wilhelma I dowództwo nad armią przypadało zazwyczaj urzędnikom dworskim.

Z badań autora wynika także niezwykle częsta rotacja elity możnowładczej. W ciągu 40 lat doszło aż do czterech niezwykle szerokich przetasowań w grupie hrabiów: podczas wojny domowej w latach trzydziestych XII w., w wyniku obydwu rebelii baronów za rządów Wilhelma I oraz w czasie regencji Małgorzaty z Nawarry. W ramach takich przetasowań zdarzały się także przypadki przesuwania hrabiów z jednego hrabstwa do innego, a same hrabstwa tworzone, likwidowane bądź zmieniano im granice w zależności od potrzeb i sytuacji, a wakujące były zarządzane przez królewskich urzędników i korona czerpała znaczną część z ich dochodów. Co równie istotne, hrabiowie powoływani w miejsce usuniętych w ramach represji najczęściej byli spokrewnieni lub spowinowaceni z rządzącą linią dynastii Hauteville,

bądź też pochodzili z Kalabrii, która obok Sycylii stanowiła filar nowego państwa. Znany jest też co najmniej jeden przypadek, gdy hrabią został mianowany justycjariusz – urzędnik królewski, którego rekrutowano przeważnie z niższego rycerstwa, a czasem i spośród ludności miejskiej. Takie właśnie obserwacje można poczynić na podstawie badań przeprowadzonych przez autora.

I tu właśnie należy wskazać słabsze strony recenzowanej pracy, bo o ile przeprowadzone przez autora studia prozopograficzne są niezwykle rzetelne i przekonujące, o tyle wysuwane z nich wnioski wydają się niekiedy bardzo dyskusyjne. Fernández-Aceves postrzega hrabiów jako „zwornik” struktury społecznej, lecz zbyt pochopnie formułuje konkluzje na temat ich silnej pozycji względem króla. Bez wątpienia stanowili oni ważny element struktury społeczno-ustrojowej, co widać z jednej strony w tym, jak hrabstwa były ukształtowane, z drugiej zaś w roli, którą odgrywały w organizacji wojskowej państwa. Wydaje się jednak, że władza królewska sprawowała nad nimi pełną kontrolę. Jak inaczej bowiem wytłumaczyć to, że królowie regularnie zdolni byli do wymiany znacznej części elity możnowładczej, że utrzymywano wieloletnie wakaty, że przenoszono hrabiów z hrabstwa do hrabstwa oraz to, że zmieniano ich granice? Królowie przeprowadzali owe modyfikacje zgodnie ze swoimi potrzebami w sposób, jak się wydaje, zupełnie arbitralny i swobodny, co pośrednio wynika z analizy przedstawionej w recenzowanej pracy. Autor sam stwierdza, że już Roger II nie wprowadził systemu hrabstw odgórną decyzją i nie obsadził ich w wyniku jednej zaplanowanej akcji, lecz że czynił to *ad hoc*, co może sugerować, że nie traktował hrabiów i hrabstw jako kwestii kluczowej dla struktury swego państwa i efektywności władzy królewskiej. Oczywiście, jak pokazywały wydarzenia, lojalność i współpraca arystokracji były w pewnym stopniu potrzebne do utrzymywania kontroli nad półwyspem, o czym świadczą regularne bunty. Te ostatnie jednak wskazują, że władza królewska nie liczyła się zbyttnio z możnowładcami, a bunty były raczej wyrazem ich desperacji wobec niezależnej polityki prowadzonej przez dwór w Palermo. Dopiero wydarzenia z czasów regencji Małgorzaty z Nawarry (1166–1171) ustabilizowały sytuację, a hrabiowie na szerszą skalę zaczęli być włączani do spraw państwowych. Jednakże nawet za rządów Wilhelma II władza królewska posiadała zdecydowaną przewagę nad możnowładcami, co wynika wprost z badań Fernándeza-Acevesa, gdy opisuje on sytuację z końca lat siedemdziesiątych XII w., kiedy to hrabia Ryszard z Fondi był sądzony przed sądem królewskim za nadużycia wobec podległej sobie ludności (s. 151–152). Sytuacja ta nie zostaje w pełni przez autora wyjaśniona, zwłaszcza w świetle jego wcześniejszych ustaleń i założeń.

Choć głównym tematem pracy są hrabiowie i hrabstwa, to Fernández-Aceves tylko w niewielkim stopniu odnosi się do problemu administracji królewskiej na półwyspie, której zaprowadzanie było jedną z najistotniejszych zmian związanych z utworzeniem Królestwa Sycylii. Co prawda nawiązuje do najważniejszych prac dotyczących tych zagadnień (jak choćby obszerne badania H. Takayamy, *The Administration of the Norman Kingdom of Sicily*, Leiden 1993), to jednak sędzę, że nieco brakuje głębszej refleksji nad administracją królewską, jej instytucjami (z *duana baronum* na czele) i stosunkiem hrabiów do niej. Poważnym mankamentem jest również niemal zupełny brak odniesień (poza krótką wzmianką) do tzw. Assyz z Ariano – wielokrotnie analizowanej w historiografii legislacji króla Rogera II, zawierającej wiele regulacji odnoszących się do możnowładztwa, jego uprawnień i relacji z władzą królewską. Chociaż częściowa analiza rozporządzeń tej legislacji w kontekście zagadnienia hrabstw z pewnością mogłaby rzucić pełniejsze światło na stosunek króla do możnowładztwa i przewidzianej przez niego roli, którą miało odgrywać w państwie.

Recenzowana praca, mimo pewnych wad, stanowi istotny wkład w badania nad Królestwem Sycylii, zwłaszcza nad tamtejszym możnowładztwem. Obszerne studium prozopograficzne, uporządkowanie pojęć oraz dotychczasowego stanu badań będą istotnym punktem wyjścia dalszych analiz poruszanego przez Fernándeza-Acevesa zagadnienia. Jednocześnie niektóre wnioski wyciągane przez autora są, jak sądzę, kontrowersyjne. Tym bardziej więc mogą stanowić przyczynek do dalszych dyskusji nad elitami arystokratycznymi w państwie Normanów oraz ich relacjami z władzą królewską.

JACEK ROSZKIEWICZ

Uniwersytet Warszawski, Wydział Nauk o Kulturze i Sztuce

ORCID 0000-0001-8850-7583